

LBRIS

We know
books

Eugen Pavel

TEXTE ȘI SUBTEXTE

Cluj-Napoca
2021

SUMAR

Preambul	7
EXERCIȚII DE CRITICĂ TEXTUALĂ	11
Preliminarii la o istorie a criticii textuale și a editării scrierilor vechi românești.....	13
Modelul slavon <i>versus</i> modelul latin în textele biblice românești.....	47
Ioan Zoba din Vinț – un partizan al vorbirii dialectale?.....	65
Psalmii lui Petru Pavel Aaron – între modelul latin și tradiția literară locală.....	75
Școala Ardeleană – premise ale editării critice a textelor	87
Discipolii lui Petru Maior.....	115
Fabulele lui Țichindeal – între receptare și cenzură.....	127
Alexandru Philippide și sfera filologiei.....	135
DOCUMENTAR SEXTIL PUȘCARIU	145
Sextil Pușcariu și editarea textelor vechi.....	147
Afinități electiv: Sextil Pușcariu și Iorgu Jordan	161
Muzeul Limbii Române și muzeiștii	233
O revistă centenară: „Dacoromania”	247
Abrevieri bibliografice	257
Abstract	279
Indice de autori	281

Preliminarii la o istorie a criticii textuale și a editării scrierilor vechi românești

1.1. Primele tentative de editare critică a textelor în cultura scrisă românească nu datează doar din secolul al XIX-lea, așa cum s-a acreditat uneori. Încă de la mijlocul secolului al XVII-lea, cărturarii de la Alba Iulia instituiau în traducerea și editarea scrierilor biblice metoda umanistă a comparării mai multor versiuni, prin aplicarea criticii textuale atât sub aspectul stabilirii textului de bază, cât și în privința prolegomenelor și a scoliilor care îl însoțesc. Unele dintre prefețele sau epilogurile cu care erau înzestrate aceste texte prefigurează cerințele unei note asupra ediției, cu precizarea izvoarelor folosite și a metodei de lucru. Un exemplu de notorietate este cea de-a doua prefață din *Noul Testament* de la Bălgrad, intitulată *Predoslovie către cetitori*, nesemnată, având, în multe privințe, configurația unei *Note asupra ediției*. Ea oferă o mărturie asupra „modului critic” (Gaster, CR, I, p. XXX) pe care l-au urmat cărturarii bălgrădeni în elaborarea acestei traduceri. Redactat într-o manieră sistematică, fără divagații colaterale, textul este structurat, metodic, în cinci puncte care dezbat următoarele chestiuni: 1) persoana traducătorului inițial și izvoarele utilizate; 2) modul de alcătuire a ediției, împărțirea în capitole și versete, precum și redactarea unei prezentări sintetice a cărților (*șuma*) și a unui rezumat pentru „toate capetele”; 3) necesitatea îmbogățirii limbii prin introducerea unor neologisme de origine grecească; 4) existența unor diferențe de ordin dialectal și posibilitatea de a le depăși prin realizarea unui instrument de comunicare acceptat, astfel „cum să înțeleagă toți”; 5) evaluarea calității traducerii de către lectori în funcție de sursele folosite.

Sunt recunoscute, mai întâi, meritele parțiale de traducător ale lui Selivestru, în a cărui primă versiune, neterminată, s-au găsit „multă lipsă și greșeale”, în special „pentru neînțelesul limbicii și cărții grecești”, ceea ce i-a determinat

pe continuatorii săi „a-l posedui”, a revizui și a îndrepta radical textul inițial. Modul detaliat în care sunt expuse chestiunile de bază legate de transpunerea textului indică, în mod cert, că autorii acestei predoslovii sunt înșiși traducătorii cărții. Principiile expuse în *Predoslovie către cetitori* pun în evidență scrupulozitatea manifestată în conceperea lucrării, apropiată de cerințele unei autentice editări critice, urmărindu-se, în principal, pătrunderea înțelesului dogmatic al textului biblic și echivalarea cât mai exactă a unor termeni neologici. Prin notele marginale se redau numeroase variante de traducere, diferențe de ordin lexical înregistrate în versiunile de control, rezultate ale aplicării minuțioase a metodei criticii de text.

Textul-sursă a fost o diglotă greco-latină în care una dintre sursele cele mai autorizate, și anume noua versiune în latină a umanistului francez Théodore de Bèze (1519–1605), era pusă în relație cu *Septuaginta* și cu vechea versiune din *Vulgata*, în consonanță cu stadiul pe care îl atinsese hermeneutica biblică în acel moment, realizându-se una dintre primele ediții critice din cultura românească (Pavel 2001, p. 179). Adnotările de tipul „grecește așa-i cest vers” denotă că doar în acel loc a fost preferată varianta din *Septuaginta*, nu și în alte situații. Există mai multe indicii potrivit cărora versiunea latină pare să fi constituit versiunea de bază și nu cea grecească, cum s-a susținut (cf. Rădulescu 1982, p. 244–245).

O veritabilă notă asupra ediției este și *Predoslovie către cetitori* de la finele *Psaltirii* de la Bălgrad din 1651, unde sunt menționate, în spirit filologic, sursele cărții, care constau, potrivit autorilor, în primul rând în textul masoretic („mai vârtos ne-am silit a socoti izvodul limbii jidovești”), la care se adaugă „izvoadele a mulți dascali mari”, avându-se în vedere, probabil, *Vulgata*, ca și alte ediții latine mai noi, nedevoalate, precum și *Septuaginta* („izvodul celor 72 de dascali”). Într-adevăr, structura psalmilor din ediția de la Bălgrad urmează îndeaproape, în ceea ce privește numerotarea, textul *Septuagintei*. Față de textul masoretic, *Septuaginta* comasează psalmii 9 și 10 și, respectiv, 114 și 115, dar separă psalmul 116 și psalmul 147. În mod formal, *Psaltirea* din 1651 preia disponerea psalmilor după originalul grec, inclusiv împărțirea în catisme, adoptând, totodată, și suprascrierile. La Ps 43, de exemplu, care în textul ebraic nu are titlu, se menționează, în concordanță cu *Septuaginta*: *Cântecul de-nvățătură dat dascalului filor lui Corie*. Aceași dependență este mărturisită, anterior, și la Ps 32: „Cest psalom la jidovi n-are titluș și cei 70 de cărțulari l-au pus în rând cu ai lui David”. Cu toate indiciile de ordin declarativ, compararea textelor ne dezvăluie faptul că sursa de bază pentru traducători nu a fost însă *Septuaginta*, dar nici textul ebraic invocat. Izvorul original, enunțat atât în titlu, cât și în cele trei predoslovii ale cărții, nu a fost fructificat în mod direct, ci printr-o nouă transpunere din ebraică în latină, aparținând lui Sante Pagnini (Pavel

2001, p. 182–200). De precizat că noua traducere a *Bibliei*, realizată de renumitul orientalist italian, a fost publicată, mai întâi, de Robert Estienne (Robert Stephanus), la Lugdunum (Lyon), în 1527, o altă ediție a aceleiași versiuni fiind îngrijită de Michel Servet, la Lyon, în 1542. Acest tip de editare critică se va impune în oficinile europene, traducerea lui Pagnini fiind revizuită de Robert Estienne în 1557. Ea a fost preluată în cadrul edițiilor poliglote imprimate de Christophe Plantin, începând cu *Biblia Regia* din 1568–1572 de la Antwerpen (Anvers), editată de Arias Montanus, precum și în cele adnotate de François Vatable, cu apariții în 1586, în oficina Santandrea din Geneva, iar în 1599 și 1616 la Heidelberg. Notăm că traducerea lui Pagnini va fi inclusă și în ediția de la Hamburg din 1596, scoasă de David Wolder, având ca texte paralele *Vulgata* și varianta germană a lui Luther.

Datorită mediului cosmopolit albaulian, modelul umanist de editare a fost fructificat în cercul de traducători și revizori din anturajul mitropolitului Simion Ștefan, care se vor raporta la această versiune mai presus de apartenența lor confesională. Cu toate acestea, persista încă o reticență în declararea exactă a izvoarelor folosite și în recunoașterea îndepărtării de sursa slavonă consacrată, care garanta canonicitatea textului. Traducătorii români sunt conștienți de acuratețea textelor originare, întrucât „apa totu-i mai curată și mai limbede în izvor decât în pâraie, că de ce să departă apa de izvor totu-i mai înmestecată și mai turbure”. Pasajul care se referă la colaționarea izvoarelor și realizarea unei schițe de aparat critic prin notarea diferențelor din textul ebraic între paranteze sau marginal este edificator pentru concepția de editare: „Și unde am vădzut că nu s-au foarte depărtat de izvodul jidovăsc, noi am lăsat în loc, numai că am sămnat cum că să osibeaste de cel jidovesc, și unele cuvente le-am pus pre rând, ce le-am închis în parintijiș, cumu-s ceaste ( ); iară altele le-am pus pre margene, cu ceaste slove: *jid. nu-i*, ce să zice că în izvodul jidovesc nu-s”.

Precizările privind alcătuirea, pentru fiecare psalm, a unui mic rezumat și indicarea părților sale componente, redarea suprascrierilor (*titulușul*), precum și numerotarea stihurilor reflectă, așadar, acribia cărturarilor transilvăneni. Aceștia adoptaseră principiile de editare promovate în cercurile filologice europene ale vremii, aflate sub influența criticismului luteran al celui „de-al doilea umanism”.

Glosele marginale ale *Psaltirii* din 1651 și procedura de adnotare a unor versete denotă însă o concepție editorială similară cu cea care a stat la baza tipăriturii din 1648, ce poate fi atribuită aceluiași grup de traducători sau unui revizor unic. Prin redactarea unor note sursologice se instituie, așadar, un aparat critic elementar, în cadrul căruia se fac referiri la textul masoretic, înregistrându-se, totodată, traduceri paralele din celelalte versiuni existente. Sunt redade

variantele diferite față de textul-sursă din *Biblia Sacra*, aparținând lui Pagnini, și anume cele care apar în *Septuaginta* (LXX) și *Vulgata* (Vg), nefiind exclusă nici filiația cu o veche „întorsură”, reprezentată prin psaltirile românești din secolul al XVI-lea (PS, PH, PV, CP, CP₁, CP₂) derivate din slavonă. Se precizează, pe de altă parte, absența unor contexte din textul masoretic sau se adnotează versetele traduse după *Septuaginta* sau *Vulgata*, cu diferențe față de varianta adoptată conform versiunii lui Pagnini. La fel ca în cazul *Noului Testament* din 1648, glosele de acest gen din cadrul *Psaltirii* ilustrează inițierea celor implicați în aplicarea metodei criticii de text, prin care se asigură traducerii, în ansamblul ei, calități sporite, atât sub aspect literar, cât și canonic. Redăm câteva exemple semnificative pentru maniera de lucru a editorilor de la Alba Iulia, în care variantele din alte surse erau transpuse în glose:

Ps. 14 (15), 2: *Cine îmblă întreg* și face dereptate* [glosat: *au fără vină*] PB; cf. *Qui ambulat perfecte*, et operatur iustitiam* [glosat: *integer i. integra vita, et innocens*] PAGNINI; πορευόμενος ἄμωμος καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην LXX; *Qui ingreditur sine macula, et operatur justitiam* VgCl; *Îmblătorii fără vină și lucrează dereptate* PS; *Cin<re> va îmbla fără vină dereage-va dereptatea* PH; *Îmblătorii fără vină și cine lucrează dereptate* CP, CP₁; *Îmblătoriu fără vină și cine lucrează dereptate* CP₂; cf. v. sl. непороченъ;

Ps. 33, 10 (11): *Puii leului* lipsi-să-vor și să vor flămânzi* [glosat: *bogații*] PB; cf. *Leunculi indigebunt et famen patientur* PAGNINI; *Leones indiguerunt et esurierunt* BSVg; *Divites eguerunt et esurierunt* VgCl; πλούσιοι ἐπτώχευσαν καὶ ἐπείνασαν, οἱ δὲ ἐκζητοῦντες LXII; *Bogații meseriră și flămânziră* PS, PH; *flămânziră* CP, CP₁, CP₂; cf. v. sl. БОГАТІИ.

Pe lângă notele marginale de natură sursologică, semnalăm adnotările dispuse de traducători în paranteză. Acestea au în multe situații aceeași valoare, constituind o traducere paralelă după izvoarele secundare. Iată câteva exemplificări:

Ps. 13, 5 *Acolea să vor înfricoșea de frică (unde nu era frică), că Dumnezeu iaste neamul dreptului* PB; cf. *Ibi timuerunt timore, quoniam Deus in generatione iusti* PAGNINI; adaosul din paranteză, inexistent în versiunea lui Pagnini, provine din alte surse: οὐδὲ φόβος LXX; *ubi non erat timor* VgCl; *io nu era frică* PS, CP, CP₁; *io nu-ș era frică* CP₂; cf. *și iuo nu era teamere* PH.

Ps. 32, 10 *Domnul sparge sfatul limbilor și strică cugetele oamenilor (și leapădă sfatul boiarilor)* PB; versetul corespunzător din varianta ebraico-latină a lui Pagnini este lacunar, completarea din paranteză fiind în concordanță cu alte versiuni: καὶ ἄθετεῖ βουλὰς ἀρχόντων LXX; *et reprobat consilia principum* VgCl; *și leapădă sfeaturile giudeciloru* PS; *judecilor* CP, CP₁; *domnilor* CP₂; *și leapădă sfatul de giudețu* PH.

1.2. Opțiunea sursologică pentru versiuni umaniste nu este în măsură să contrarieze, întrucât și Nicolae Milescu, urmat de revizorii traducerii sale, încorporată în *Biblia* de la București, din 1688, apelau, în mare parte, tot la o ediție protestantă a *Bibliei*. De altfel, „dascălii locului” care se vor angaja în cele două revizii ale manuscrisului coligat al lui Milescu întreprindeau, în fond, o veritabilă editare critică (Cândea 1978, p. 122–125), ale cărei principii și îndrumări „spre înțeleagerea cărții aceștia” sunt expuse amănunțit în ultimele două texte escortă, respectiv în *Cuvântu înainte către cititori*, alături de *Doslușirea cărții aceștia cum vei putea să o înțelegi, citindu-o mai pre iușor*, din ms. 45 BAR Cluj, transcris de copistul muntean Dumitru din Câmpulung. Astfel, sunt indicate cu destulă exactitate sursele primare ale traducerii, respectiv ediția *Septuagintei* din 1597 de la Frankfurt („Frangofort”), considerată a fi „un izvod carele-i mai ales decât toate altele”. Sunt fructificate, ca versiuni de control, „izvodul slovenescu”, identificat cu *Biblia* de la Ostrog din 1581, altul în „letenește”, probabil una dintre edițiile *Vulgatei*, imprimate în officina plantiniană „din cetatea Antverpiei” (cum sunt localizate în prefața din ms. rom. 4389 BAR, atribuit lui Daniil Panoneanul), precum edițiile apărute în 1619, 1628 sau 1645. Pornind de la aceste modele ale criticismului umanist, revizorul versiunii din ms. 45 ține să precizeze că a reprodus cu fidelitate traducerea lui Milescu, dar a „alăturat și alte izvoade grecești” de care dispunea. Până la cartea *1 Paralipomena (1 Cronici)* s-a apelat la o ediție din „Englitera”, în care o recunoaștem pe cea tipărită de Roger Daniel la Londra, în 1653, sub îngrijirea lui John Biddle, reluată la Cambridge, în 1665, iar în continuare încă un izvor grecesc, „altul de ceale den Frangofort, dupre care au scris și Necolae”. Pe baza acestor noi surse, sunt întreprinse operații extinse de critică textuală, destinate „pentru tocma la greșalelor și pentru tocmirea soroacelor și deplinirea cuvintelor și întăritura oxiiilor den cât am putut, și izbrânirea stihurilor precum le vei vedea scrise tot pre de margine” (f. 457^r). Din păcate, schița de aparat critic anunțată în cuvintele introductive din versiunile manuscrise nu se va mai regăsi și în ediția definitivă tipărită a *Bibliei* din

1688. Numai într-un epilog al cărții se specifică, restrictiv, faptul că traducerea s-a efectuat după ediția de la Frankfurt a *Septuagintei*, „unde vei afla pre ce cale au umblat”, căci alte tălmăciri „mai mult au smintit rodul omenesc au au turburat cetitorii”.

1.3. În ceea ce privește editarea critică asumată a textelor vechi în spațiul românesc al modernității timpurii, între primele încercări izbutite se află și celebra operă a lui Simeon Thesalonicianul, *Dialog în contra ereziilor*, scrisă în greacă la sfârșitul secolului al XIV-lea, rămasă în manuscris, care va vedea lumina tiparului la Iași, în 1683, având în coligat lucrarea lui Marcu Eugenikos al Efesului, *Explicarea orânduiei bisericești*. În persoana editorului, deloc improvizat, îl regăsim pe învățatul grec Ioan Comnen Molybdos din Heraclea¹, ajuns ulterior medicul lui Constantin Brâncoveanu, care, la recomandarea patriarhului constantinopolitan Dosithei, va edita pentru prima dată lucrarea doctrinară a lui Simeon. El va înzestra cartea cu un indice de materii (*Pinax*) și un aparat critic în subsol, efectuând, de asemenea, numerotarea marginală a rândurilor din 5 în 5 (Dima-Drăgan, 1973, p. 234–236). Acțiunea de îngrijire și îndreptare este consemnată la sfârșitul cărții: „S-a tipărit în Iașii Moldovei, cu cheltuiala a prea întru toate strălucitului, a prea piosului și prea măritului domnitor a toată Moldovlahia, stăpân și conducător a toată Ucraina. Cu îngrijirea și îndreptarea a prea învățatului Ioan Molivd Perinteanul, de prea iubitorul de Dumnezeu Episcop al Hușilor chir Mitrofan, în anul 1683”. Nu întâmplător, ediția lui Comnen va avea un impact deosebit în spiritualitatea elenă, fiind integrată în marele corpus *Bibliotheca graeca* (Fabricius 1728, vol. XIV, cap. II, lib. VI) și în *Patrologia graeca* (tomul CLV) a lui J.-P. Migne.

1.4. O încercare de editare relativ avansată va promova la sfârșitul secolului al XVII-lea cel care va semna prefețele sau epilogurile tipăriturilor sale cu numele Mihai Iștvanovici. Acesta se revendica de la condiția tipografului medieval umanist, în persoana căruia se întâlneau, deseori, atât editorul, cât și traducătorul sau prelucrătorul, diortositorul sau gravorul cărților scoase la lumină. Caracterizat drept un „tipograf literat” (Rus 1899, p. 763, 769), format la școala lui Antim Ivireanul, el va debuta cu *Orânduiala slujbei sfinților Constantin și Elena*, imprimată la Snagov, în 1696, unde va semna versuri emblematice, precum și o prefață în care discipolul își exprimă recunoștința față de „purtarea de grije” a dascălului său care l-a călăuzit pentru această „pârgă și roadă noao a

¹ În legătură cu personalitatea lui Ioan Comnen, cunoscut și sub numele de monah Ierotei al Dristrei, a se vedea Russo 1939, II, p. 424 ș.u.; Bulat 1966, p. 356–368; Cicanci, Cernovodeanu 1971, p. 143–186; Nicol 1971, p. 511–526.

meșteșugului tipografiei”. Parcursul său editorial va continua la Bălgrad, unde va publica, în 1699, prima *Bucoavnă* în limba română, urmată, în același an, de un *Chiriadodromion sau Evanghelie învățătoare*, o culegere inspirată după *Cazania* ieșeană din 1643. Noua ediție nu este o simplă transpunere mecanică a scrierii celebre a lui Varlaam, tipograful și, în același timp, „îndreptătorul” (Iorga 1926, p. 79) de la Bălgrad Iștvanovici mărturisind în epilog că a supus textul original la multe modificări, căci „pre multe locuri nu precum în izvodul cel vechiu am lăsat, ce am schimbat au fața cuvântului, au a vremii, au am mai scăzut, au am mai adaos”. În același timp, el își reafirmă intenția de a respecta cu strictețe textul canonic, ferindu-se să nu facă „strâmbături” care să deformeze autenticitatea mesajului.

Elementele de critică textuală au reliefat cu pregnanță modul laborios în care Mihai Iștvanovici a conceput noua ediție a cazaniilor (Pavel 2001, p. 239–254, 327–364), el prelucrând izvodul moldovenesc cu o anumită minuție, chiar dacă nu în mod consecvent, și adăugând noi texte din alte culegeri ale epocii. Intervențiile sale sunt motivate prin aceea că „unde am mai adaos câte ceva, am socotit mai spre întărire”. În primul rând, el extinde șirul pieselor omiletice, față de cele 75 de cazanii din culegerea din 1643, cu încă șase predici, și anume: *Cazanie a 2<-a> iarăși la Înviiarea Domnului nostru Isus Hristos*, f. 66^v–73^v; *Cazanie a 2<-a> iarăși la Dumineca Rusaliilor*, f. 110^v–121^v; *Cazanie a 2<-a> iarăși la Nașterea Domnului nostru Isus Hristos*, f. 310^v–319^v; *Cazanie a 2<-a> iarăși la Botezul Domnului nostru Isus Hristos*, f. 329^r–337^r; *Cazanie la 9 zâle a lui martie pentru muceniia sfinților patruzeci de mucenici*, f. 352^r–357^r; *Cazanie la 20 de zâle a lui iulie la Sfântul și slăvitul proroc Ilie*, f. 384^v–391^v. Sursa acestor completări o constituie versiunea românească a omiliilor lui I. Haleatovskij, apărute în ediție definitivă la Lvov, în 1665, existând similitudini evidente între *Cheia înțelesului* și versiunile manuscrise din această serie ale omiliilor, pe de o parte, și ediția din 1699, pe de altă parte. La alte opt cazanii, care la Varlaam începeau direct cu textul Evangheliilor, s-a adăugat în ediția din 1699 câte un scurt „cuvânt înainte”, introduceri preluate, cu unele modificări, din *Cazania* de la Govora, din 1642, sau din cea de la Dealu, din 1644.

Completările aduse textului din 1643 sunt sesizabile și în alte compartimente. Astfel, sunt traduse toate cuvintele și contextele redată în slavonă. Se indică fragmentele evanghelice nu numai prin pericopele (zacealele) împărțite pentru uzul liturgic, ca în *Cazania* ieșeană, ci și prin capitole și versete. În plus, parafrazările și referințele sumare la pasajele biblice din comentariile omiletice ale lui Varlaam sunt reluate și amplificate prin citate complete din *Vechiul și Noul Testament*. În special, în cadrul cazaniilor la Duminicile Triodului, textele lui

Iștvanovici au o amploare mai mare, cu lecțiuni frecvente preluate din *Biblia de la București* și, uneori, din *Noul Testament de la Bălgrad*. Chiar dacă schimbările în cadrul textului din 1699 nu s-au efectuat în mod consecvent, plusurile și remanierele existente confirmă calitățile de revizor și de editor ale lui Iștvanovici.

Modificarea radicală pe care o realizează Iștvanovici față de sursa primată din 1643 este sesizabilă însă la nivelul pericopelor evanghelice care preced textul fiecărei cazanii. El înlocuiește pasajele redactate de Varlaam și apelează la ultima versiune a *Evangheliei*, și anume ediția de la Snagov din 1697, îngrijită de Antim Ivireanul în conformitate cu tipicul grecesc adoptat deja în *Evanghelia* din 1682.

Modul în care Iștvanovici a schimbat în multe contexte „fața cuvântului”, chiar dacă această operație nu este generalizată, denotă preocuparea sa pentru unificarea limbii române literare. La nivelul vocabularului, tendința de modernizare a limbajului înregistrează câteva fapte de limbă semnificative, constând într-o serie de substituiri operate în cuprinsul cazaniilor și abandonarea lexicului provenit din vechea slavă: *armășeaște* (1643) – *chinuiaște* (1699), *aslamurile* – *muzaviriile*, *blăzni* – *s-au smintit*, *dezvăscu* – *s-au dezbrăcat*, *ghizdavul* – *preafrumos*, *giuruiaste* – *făgăduiaște*, *grozlivi* – *groaznici*, *ijderă* – *s-au scornit*, *istrăvi* – *au cheltuit*, *isfealenii* – *tămăduiri*, *îmă* – *mumă*, *jitia* – *viița*, *măciteli* – *muncitori*, *mășcoiu* – *asin*, *mâzdă* – *mită*, *oteți* – *părinți*, *otroci* – *prunci*, *pesteaște* – *zăboveaște*, *pite* – *pâini*, *ploditoare* – *roditoare*, *săzdanian* – *zidirea*, *tvorețul* – *făcătoriul*, *zlobă* – *răutate*.

Revizia *Cazaniei* lui Varlaam este, în multe privințe, substanțială, eliminarea în mare măsură a moldovenismelor conferind ediției din 1699 un caracter muntenesc mai pronunțat chiar decât cel al *Cazaniei* anterioare de la Dealu. Tipograful editor de la Bălgrad a realizat, prin coroborarea unor surse diverse, supuse unor relecturi avizate, o versiune completă și ilustrativă pentru literatura noastră omiletică de la sfârșitul secolului al XVII-lea, pe care o vor lua drept model reeditările de la București și Râmnic din secolul următor.

2.1. La începutul secolului al XVIII-lea, preocupările de critică textuală (Pavel 2016, p. 179–189) înregistrează o primă încercare de transcriere și corectare a manuscrisului lucrării *Amphilochia* a lui Photios (Fotie), patriarhul Constantinopolului, după o copie deținută de Nicolae Mavrocordat și pe care acesta preconiza să o editeze. Intenția domnitorului cărturar reiese dintr-o adnotare a sa din 20 iunie 1707 pe filele manuscrisului, ajuns între timp în biblioteca Mănăstirii din Patmos. În însemnare, Mavrocordat menționează transcrierea, cu cheltuielile sale, „de pe o carte necorectată, puține îndreptări aduse prin aflăturarea de alte copii”, iar dacă va căpăta „binecuvântarea la lucru, voi da de

cartea veche păstrată la Sfântul Munte, am să adaug și lipsurile; și, prin cercetări exacte și multe silinți împlinind astă carte, ca pe un tezaur am s-o trec celor după mine” (Beza 1936–1938, p. 3). Inițiativele principelui luminat nu se vor finaliza atunci, însă, nu peste mulți ani, el va persevera în conceperea unor noi proiecte editoriale. Cel care îl va sprijini în punerea în aplicare a planurilor princiare va fi un personaj cvasinecunoscut în mediile românești, dar care își câștigase deja o notorietate europeană. Este vorba despre cărturarul umanist transilvănean Ștefan Bergler (c. 1680–1738), originar din Brașov, cu studii la Leipzig, stabilit la Amsterdam și apoi la Hamburg, devenit un elenist recunoscut în vremea sa (Marinescu 1941–1942, p. 163–215; Marinescu-Himu 1960, p. 365–372). Lui i se datorează elaborarea unor ediții savante din *Onomasticon*-ul lui Julius Pollux, din Homer, Sextus Empiricus, Aristofan și Herodian, unele în colaborare, precum și a edițiilor princeps din scrisorile fictive ale lui Alciphron (1715) și din istoriograful bizantin Joseph Genesisios (1733), prevăzute cu emendații și comentarii. El se va mai remarca prin întocmirea ediției greco-latine a operei *De officiis*, scoasă în 1722, la Leipzig, o traducere a tratatului de filosofie morală *Despre datorii* al lui Nicolae Mavrocordat, tipărit inițial în greacă, la București, în 1719. Rechemat în țară, la curtea domnească munteană, Bergler va ajunge bibliotecar și preceptor al fiilor lui Mavrocordat, intrând în grația protectorului său ilustru. În noua sa postură, elenistul brașovean va pregăti pentru tipar, în 1723, *Lexiconul Sf. Chiril*, una dintre primele ediții critice realizate la noi, al cărei text fusese stabilit pe baza a două manuscrise din biblioteca Mavrocordaților, unul pe pergament, iar celălalt pe hârtie, alături de care se preconiza fructificarea „prototipului” deținut de Hrisant Notaras, precum și a unei versiuni ce urma să fie procurată de la Veneția, prin intermediul lui Nicolae Caragiani, așa cum se preciza în epistolele din 14 iulie și din 8 septembrie 1723 ale lui Mavrocordat către patriarhul Ierusalimului. Bergler este recomandat drept „îndreptătorul” cărții, un „bun cunoscător al limbii elinești, încât altul asemenea ca el nu se află în toate Academiiile Europei” (Legrand 1888, p. 172–174; DH, XIV, p. 886–888). Nu se cunoaște soarta *Lexiconului*² îngrijit de Ștefan Bergler, sub tutela lui Nicolae Mavrocordat, lucrare din care Mitrofan Gregoràs, el însuși corector³, scosese la

² Un codice miscelaneu grecesc (ms. gr. 692 BAR), conținând și *Lexiconul Sf. Chiril*, a fost semnalat de Litzica 1909, p. 305, la poziția 612.

³ Acest călugăr grec, autor de epigrame și al unei *Cronici a Țării Românești* (1714–1716), va edita câteva cărți grecești între anii 1705–1715, între care *Tomul bucuriei*, apărut la Râmnic, în 1705, pe a cărui pagină de titlu notează: „Cu îngrijirea și îndreptarea lui Mitrofan Gregoras din Dodona”, reluată cu mici modificări și pe celelalte tipărături; în legătură cu activitatea sa, vezi Erbiceanu 1888, p. 125–129; Russo 1939, p. 409–461.

București o singură coală, trimisă pentru comparare lui Hrisant Notaras (Russo 1912, p. 75; Russo 1939, p. 613). Probabil că lipsa unui tipograf potrivit, de care se plângea domnitorul în corespondența sa, poate și unele animozități cunoscute dintre el și cronicarul grec Gregoràs I-au determinat să amâne sau să abandoneze terminarea ediției.

2.2. Ceea ce pune în evidență excursul nostru istoriografic este accepțiunea care se conferea deja în epocă termenului de ediție critică, apropiată de cea consacrată în textologia modernă. Stabilirea genealogiei manuscriselor și alegerea textului de bază, prin compararea diferitelor versiuni manuscrise, sunt acceptate ca elemente definitorii de la care trebuie pornit în reconstituirea formei primare a manuscrisului, printr-o lecțiune cât mai corectă a textului corupt, alterat peste timp.

Redarea cu o acuratețe cât mai mare a unui text reprezenta cuvântul de ordine pentru lumea scrisului și a tiparului. Primii care vor denatura însă textele, afectând autenticitatea și claritatea acestora, vor fi înșiși copiiștii, truditoresc neobosiți în scriptoriile mănăstirești, bine intenționați, dar care scriau, după cum glăsuiesc iertăciunile lor din final, „cu mână de țărăină”. Unui asemenea copist neglijent îi va reproșa Cantemir, cu prilejul celei de-a patra revizii a cărții *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, greșelile comise față de „izvodul” prim, după cum suna înștiințarea autografă din cuprinsul manuscrisului, principele cărturar arătându-se indignat de faptul că diacul, „fiind nedeplin știutoriu ortografiei românești, multă trudă ne-au dat cum să cade a o îndrepta și poate încă în multe locuri a o fi trecut cu videarea, ce nedejduim că la îndreptarea tipografiei (de vrea Dumnădzău până la aceea vream să ne lase cu suflare) toate să se îndrepteadze” (Cantemir 1901, facsimile II).

Mai mult, un cronicar grec, Constantin Chesarie Daponte, atras și el la curtea lui Constantin Mavrocordat, prolifera în epilogurile scrierilor sale amenințări cu pedepse în caznele iadului pentru copiiștii sau editorii care nu i-ar colaționa cu atenție textele în vederea publicării (Russo 1912, p. 16–17; Russo 1939, p. 556). În *Catalogul istoric al oamenilor însemnați din secolul XVIII*, editat de C. Erbiceanu, Daponte își exprima nemulțumirea față de prestația celor care „prescriu cărți și bine fac, însă nu le citesc mai la urmă ca să îndrepte greșelile, de aceea cu necesitate să greșesc și rău fac, și astfel s-a alterat foarte multe cărți și se alterează zilnici de astfel de neglijenți și ignoranți prescriitori” (Erbiceanu 1888, p. 184–185).

Ne întrebăm, în acest context, care era rostul diortositorului în epoca veche, dacă acesta se limita doar la atribuțiile unui simplu corector modern sau se încumeta și la o muncă de editare, care presupunea, într-o anumită măsură, un comentariu asupra textelor sau schițarea unui aparat critic sumar. Desigur,